

УДК 94:338.48

DOI: <http://doi.org/10.32589/2412-9321.30.2025.331800>

В. А. ЗІНЧЕНКО

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри психології і туризму,

Київський національний лінгвістичний університет (Україна, Київ)

e-mail: zinchenko.sputnik@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6987-5532>

ТУРИЗМ ЯК ФАКТОР РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Анотація

Метою статті є дослідження туризму крізь призму загальної концепції державної гуманітарної політики. **Методологічною базою** у даному дослідженні є порівняльний та аналітичний методи, принцип історизму та наукового об'єктивізму. В якості основи для виявлення результатів порівняльного методу дослідження – був використаний аналіз діяльності європейських туристичних організацій. В цілому, в одній статті використані статистичний, порівняльний, системний прийоми аналізу. **Наукова новизна.** Визначено роль туризму в системі державної гуманітарної політики. Вперше на науковому рівні проаналізовано роль та значення туризму в пропагандистських та контрпропагандистських цілях авторитарної державної гуманітарної політики. Свідомо залучений матеріал кандидатської дисертації “Молодіжний туризм в Україні у 70-80х роках ХХ століття”, дає підстави зробити висновок, що аналіз пропагандистських та контрпропагандистських методів “супутниківського” туризму є продовженням наукового вивчення заявлених тем в дисертаційному дослідженні. **Результати дослідження** підкреслюють важливу складову туризму в системі гуманітарної політики країн. Дослідження сприяє всебічному розумінню суті Радянського Союзу та країн імперії. Важливо, що вивчення зазначених питань здійснюється в часовому розрізі, звертає увагу на історико-діалектичну динаміку. Воно розкриває багатогранність туризму, його вплив на процеси розвитку суспільств і народів, носить потенціал порівняльного характеру. В умовах агресивної політики Росії проти України, яка вибрала в своєму розвитку шлях Євроінтеграції та демократії, вивчення зазначеної в статті проблематики має стратегічне значення для практики наукових досліджень гуманітарного політикуму держав, особливо на пострадянському просторі. Отримані результати дослідження дають зрозуміти, як в умовах тоталітарних режимів може використовуватись туризм в політичних цілях, як засіб пропаганди і контрпропаганди.

Ключові слова: туризм, пропаганда, демонстрація, ідеологія.

TOURISM AS A FACTOR IN THE IMPLEMENTATION OF STATE HUMANITARIAN POLICY IN UKRAINIAN HISTORY

Abstract

The purpose of the article is to study tourism through the prism of the general concept of state humanitarian policy. **The methodological basis** for this study is the comparative and analytical methods, the principle of historicism and scientific objectivity. The analysis of the activities of European tourism organizations was used as the basis for identifying the results of the comparative research method. In general, the article uses statistical, comparative, systematic methods of analysis. **Scientific novelty.** The role of tourism in the system of state humanitarian policy is determined. For the first time at the scientific level, the role and significance of tourism in the propagandistic and counter-propagandistic objectives of an authoritarian state's humanitarian policy have been analyzed. The deliberate inclusion of material from the PhD dissertation “*Youth Tourism in Ukraine in the 1970s–1980s*” provides grounds to conclude that the analysis of propagandistic and counter-propagandistic methods of “Sputnyk”-style tourism represents a continuation of the academic exploration of the themes declared in the dissertation research. **Conclusions** emphasize the significant component of tourism in the system of humanitarian policy of

countries. The study contributes to a comprehensive understanding of the essence of the Soviet Union and the countries of the empire. It is important that the study of these issues is conducted in a temporal dimension, emphasizing the historical-dialectical dynamics. This approach reveals the multifaceted nature of tourism and its impact on the development processes of societies and nations, possessing comparative potential. In the context of Russia's aggressive policy against Ukraine, which has chosen the path of European integration and democracy in its development, the study of the issues addressed in this article holds strategic significance for the practice of scientific research in the field of state humanitarian policy, particularly within the post-Soviet space. The results of the study provide insight into how tourism can be used for political purposes under totalitarian regimes—as a tool of propaganda and counter-propaganda.

Key words: tourism, propaganda, demonstration, ideology.

Вступ. Тема “Туризм як фактор реалізації державної гуманітарної політики в українській історії” в усі часи була актуальною, а в період трансформації України до європейських принципів, є надзвичайно важливою. Туризм будь-якої країни, в будь-який період її існування представляв собою дзеркальне відображення морально-етичного стану суспільства, його вміння відпочивати та споживати екскурсійну складову туризму. В історичному розрізі вивчення даного питання, ми можемо бачити що туризм може бути заполітизованим та може бути поза політикою. Особливо заполітизованим він був в Радянському Союзі, і зокрема в Українській Радянській Соціалістичній Республіці як його складовій (Сокол, 1998).

Туризм в Радянському Союзі набув особливого розвитку після закінчення другої світової війни. Починаючи з 60-х років ХХ ст. він ефективно використовувався для пропаганди радянського способу життя, соціалістичних та комуністичних ідеалів. При цьому, він виконував внутрішню та зовнішню функцію.

З точки зору внутрішньої функції, він забезпечував сприйняття українцями історії та краєзнавства своєї країни через призму комуністичної ідеології. З точки зору зовнішньої функції, він виконував функцію пропаганди радянського способу життя, як найкращого, який може бути у світі. І лише після проголошення України незалежною державою, туризм для українців стає поза-політичним. Українці отримали практичну можливість сприймати свою країну в реалістичній історичній площині без політичних окреслень. Доступним став міжнародний туризм, без обмежень його споглядання та правил перебування на закордонних туристичних маршрутах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для підготовки даного дослідження були використані ряд наукових джерел та архівні матеріали туристичної фірми “Супутник”. В числі наукових видань є монографія Зінченко В. А. “Молодіжний туризм в Українській РСР у 70–80-х ХХ ст.” (2002), що вийшла у виданні Інституту історії України НАН України. Відповідальний редактор – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Віктор Даниленко.

Важливе значення має видання “Історія туризму в Україні: навчальний посібник” за авторством Федорченко, Дьорової (2002), а також навчально-методичний посібник “Організація туризму в Україні і за рубежом: навч.-метод. посібник” (Федорченко, Любимцев & Бабарицька, 1994).

При вивченні теми даного дослідження представляли інтерес видання Грибанова С. В. про створення та розвиток системи туристсько-екскурсійних закладів в Україні в 20-х роках 20 ст. (2012); Євдокименка В. К. щодо регіональної політики розвитку туризму (1996); Поповича С. І. про соціально-економічні передумови розвитку туризму в Україні в 60-х – першій половині 80-х років (1997); Піскової Є. М. і Федорової Л. Д. про музейництво як один з факторів становлення туризму в Україні (2001); Сокол Т. Г. щодо структури туристичної галузі СРСР у 70–80-х рр. ХХ ст. (1998);

Тронька П. Т. про історико-культурні цінності та сучасність (1988); Федорченка, Любимцева & Бабарицької (1994) з аналізом сучасного стану туристичної галузі та рівня кваліфікації працівників.

Неперевіреним дослідженням залишається “Філософія і культурологія туризму” під редакцією академіка Академії наук України Пазенка Віктора Сергійовича (Пазенок, ред., н.д.).

Проаналізовано також чимало матеріалів науково-теоретичних і практичних конференцій, зокрема “Туризм і завдання національно-культурного відродження України” та “Туризм на порозі ХХІ століття: освіта, культура, екологія” (Проблеми розвитку туризму в Україні, 1994).

Метою статті є дослідження туризму крізь призму загальної концепції державної гуманітарної політики.

Для реалізації мети було поставлено **завдання** проаналізувати практику туристичної діяльності в Україні в 70–80-х рр. ХХ ст.. Практичним **завданням** став аналіз використання туризму в пропагандистських та контрпропагандистських цілях.

Методи та методологія проведення дослідження. Методологічною базою у даному дослідженні є матеріали із історії діяльності системи туристичних бюро “Супутник”, зокрема в період існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік (70–80 рр. ХХ ст.). Було використано порівняльний та аналітичний методи, проаналізовано архівні матеріали туристичної фірми Супутник. Використані архівні матеріали Київського, Київського міського та Житомирського обласного архіву. Методологічною базою у даному дослідженні є статистичний, порівняльний, системний прийоми аналізу, економічне моделювання за статистичними даними останніх років, аналіз та синтез оптимальних теоретичних даних, індукція та дедукція зібраної інформації. За допомогою емпіричного та теоретичного загальнонаукового методу дослідження, логічно приходимо до висновку, що одним із найбільш ефективних способів сприйняття ідентичності – є туризм. Через його неформальні прояви пересічна людина бачить ідентичність у всіх її гранях.

Виклад та обговорення основного матеріалу дослідження. Туризм у свій час активно використовувався для пропаганди радянського способу життя (Зінченко, 2002). Він був віком в Європу, в тому числі для українців, проживаючих в складі Радянського Союзу, і при цьому використовувався для реалізації державних цілей і завдань.

Мої висновки і узагальнення – це власний багаторічний досвід і власні спостереження. Приймаючи участь у розбудові українського туризму, міжнародного туризму з Європою, в тому числі ще за радянської влади, я не міг не помічати підвищену “зацікавленість” до нього зі сторони державних структур, в тому числі спецслужб (Зінченко, 2002).

Основними тенденціями такої уваги, на мій погляд, були:

— пропаганда через туризм радянського способу життя. Іноземним туристам, що відвідували Україну в тому числі, намагалися показати, так звані, переваги соціалістичного устрою життя – вигадану картину і досить часто віддалену від дійсності;

— чіткий інструктаж радянських туристів про те, яким чином вони мають поводитися за кордоном, що відвідувати, з ким спілкуватися, що говорити, як відповідати на запитання (якщо такі будуть виникати під час подорожі) від громадян Європи або від журналістів; країни перебування;

— оформлення в числі туристичних груп, що виїжджали за кордон, так званих, пропагандистів, які фактично виконували функції позаштатних працівників спецслужб (Зінченко, 2002, 2003).

Не викликає сумніву, що подібні завдання реалізовувалися і в інших напрямках зовнішньоекономічної та культурної діяльності радянських структур (професійні делегації, виставки, фестивалі, концерти і т.д. і т.п.).

Проте саме туризм завжди залишався найбільш неформальним каналом зв'язків між країнами, і тому завзято притягував до себе далеко нетуристичних працівників для реалізації своїх цілей і задач (Зінченко, 2002а; Устименко, 2001).

За радянських часів в Радянському Союзі існували всього три системи туристичних організацій, які мали фактичну монополію на туризм: “Центральна Рада з туризму та екскурсій”, “Інтурист” і Бюро Міжнародного Молодіжного Туризму “Супутник”, як українська республіканська система молодіжного туризму. Якщо перша більше опікувалася внутрішнім туризмом, то дві останні реалізовували завдання міжнародних туристичних обмінів і, звичайно, були в полі зору спецслужб і провладних структур (Зінченко, 2003).

Найвищі за своїми кількісними показниками обсяги молодіжного туристичного обміну “Супутника” в УРСР припадали на 1979–1990 рр., коли щорічно в середньому обслуговувалося понад 1 млн радянських і зарубіжних туристів, а відрахування до бюджету склали понад 2 млн крб. Наприклад, у 1980 р. туристичний обмін по лінії БММТ “Супутник” України склав понад 1 млн чол., що на 95 тис. чол. було більше, ніж передбачалося планом. У тому числі, було надано послуг 647,1 тис. радянським і 124,5 тис. іноземним туристам, направлено за кордон 22,6 тис. чол. Найвищі річні показники за весь час діяльності українського республіканського БММТ “Супутник” були досягнуті в 1987 р., коли туристичний обмін склав 1 млн 394,8 тис. чол., що складало, згідно з планом, 123,4% річного завдання (Зінченко, 2003).

У підсумку, сума наданих послуг українським республіканським “Супутником” радянським й іноземним туристам у 1987 р. склала 53,8 млн крб., що на 10,9 млн крб. перевищувало досягнутий рівень минулого року (майже четверта частина усіх доходів від туристичної діяльності загальносоюзної системи “Супутник”). Відрахування до бюджету у цьому році склали 3,2 млн крб., що перевищувало план на 74,9%. Всього ж за 15 років (1973–1987) українським республіканським БММТ “Супутник” було надано послуг для 14 млн 115 тис. радянських та іноземних туристів, а сума наданих послуг склала 394 млн 427 тис. крб. Проте, середньорічні темпи зростання кількості туристів, які обслуговувалися “Супутником” в 80-ті рр., були в 6 разів меншими, ніж у попередні 70-ті (Зінченко, 2004).

Основна частина міжнародних туристичних зв'язків “Супутника”, згідно з планом, припадала на туристичні бюро молодіжних організацій соціалістичних країн (Половин, 1994).

Для досягнення більшої економічної ефективності провідні структури орієнтували БММТ “Супутник” на розробку колективних багатосторонніх форм туристичного співробітництва з країнами соцтабору (Зінченко, 2002b).

На початку 70-х рр. ХХ ст. у зв'язку з потеплінням у політичних стосунках між СРСР і США, міжнародний туризм в Радянському Союзі набув ще більшого значення (Сокол, 1998).

Партнерами “Супутника” були як просоціалістичні організації, так і організації товариств дружби з СРСР у капіталістичних країнах. Це створювало сприятливе підґрунтя для молодіжних обмінів (Зінченко, 2002b; Проблеми розвитку туризму в Україні, 1994).

Організація прийому іноземних туристів в Україні, як і в Радянському Союзі, була чітко продуманою в системі БММТ “Супутник”, жорстко контролювалася

комсомольськими органами (Федорченко & Дьорова, 2002; Федорченко, Любимцев, & Бабарицька, 1994).

Агентство преси “Новини” випускало тематичні збірки з відповідями на типові питання іноземних туристів (Федорченко, Любимцев, & Бабарицька, 1994).

Матеріали звітів регулярно подавалися до “Першого відділу” – структури КДБ, що контролювала іноземний туризм (Київський національний лінгвістичний університет, 2023).

Із вищенаведеного аналітичного матеріалу вище на прикладі діяльності “Супутника” прослідковується вплив владних структур і спецслужб на ідеологічну складову туризму (Зінченко, 2004; Тронько, 1988).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Матеріал даної статті знайшов свою практичну апробацію на міжнародній конференції “Радянська та російська підривна діяльність проти Європи”, яка проходила в Празі 18 листопада 2024 року під патронатом Парламенту Чехії та Українського інституту в Празі. В умовах агресивної політики Росії проти України, вибраний в своєму розвитку шлях Євроінтеграції та основ демократії, вивчення зазначеної в статті проблематики має стратегічне значення для практики наукових досліджень гуманітарного політикуму держав, особливе на пострадянському просторі. Отримані результати дослідження дають зрозуміти, як в умовах тоталітарних режимів може використовуватися туризм в політичних цілях, як засіб пропаганди та контрпропаганди.

Необхідність подібних досліджень очевидна. Вона необхідна, щоб робити правильні висновки з минулої історії, знання і об’єктивне осмислення якої – буде гарантом недопущення подібних фактів в майбутньому розвитку держав і суспільних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

- Грибанова, С. (2012). Екскурсії як метод підвищення культурно-професійного рівня учителів в Україні на початку ХХ століття. *Краєзнавство*, 3, 103–106.
- Євдокименко, В. К. (1996). *Регіональна політика розвитку туризму*. Прут.
- Зінченко, В. А. (2002). Із історії вітчизняного молодіжного туризму в Україні. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Спецвипуск до IV з’їзду профспілок України. Наук. практ.*, 36(5), 200–209.
- Зінченко, В. А. (2002). *Міжнародний молодіжний туризм в Україні (70–80-ті роки ХХ ст.)*. Інститут історії України НАН України.
- Зінченко, В. А. (2004). *Молодіжний туризм в Українській РСР у 70–80-х рр. ХХ ст. (на основі діяльності “Супутника”)*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Зінченко, В. А. (2003). Проблеми внутрішнього молодіжного туризму в Україні у 70–80-ті рр. ХХ ст. (На прикладі діяльності БММТ “Супутник” ЦК ЛКСМУ). *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць*, 20(1), 58–78.
- Зінченко, В.А. (2023). Основні тенденції розвитку туризму в Україні з найдавніших часів до кінця 80-х років ХХ століття. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія*, 28, 40–59.
- Зінченко, В.А. (2023). Основні тенденції розвитку туризму в Україні з найдавніших часів до кінця 80-х років ХХ століття. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія*, 28, 40–59.
- Зінченко, В. & Кирчата, Д. (2024). Українці в Чехії : реальний досвід та практика. У *Закордонне українство: від дослідження історії до прогнозу розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (с. 42–44). ТОВ “Геопринт”.

- Піскова, Е. М. & Федорова, Л. Д. (2001). Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, 17, 3–9.
- Половин, С. І. (1994). *Розвиток туристсько-краєзнавства в Україні (60-і – перша половина 80-х рр. ХХ ст.)*. Київський національний університет ім. Т. Шевченка.
- Попович, С. І. (1997). Соціально-економічні передумови розвитку туризму в Україні та розширення його інфраструктури в 60-х – першій половині 80-х рр. (на прикладі системи профспілкового туризму). *З історії вітчизняного туризму: Зб. наук. статей*. Типографія ФПУ.
- Сокол, Т. Г. (1998). Характеристика структури туристичної галузі СРСР в 70–80-х рр. ХХ ст. *Туристично-краєзнавчі дослідження: Матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конференції “Туризм в Україні: економіка та культура” (Світязь, 9–10 вересня 1998 р.)*, 1, 230–250. Укр. НДІ туризму, МКФ “Трейдінг”.
- Тронько, П. Т. (1988). *Історико-культурні цінності та сучасність*. Наук. думка.
- Устименко, Л. М. (2001). *Реалізація культурно-просвітнього потенціалу туризму в організації дозвілля молоді*. дис... канд. пед. наук: 13.00.06. Київський національний університет культури і мистецтв.
- Федорченко, В. К. & Дьорова, Т. А. (2002). *Історія туризму в Україні: Навч. посібник*. Вища школа.
- Федорченко, В. К. Любимцев, О. О. & Бабарицька, В. К. (1994). *Організація туризму в Україні і за рубежом: навч.-метод. посібник*. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; КІТЕП.

REFERENCES

- Hrybanova, S. (2012). Ekskursii yak metod pidvyshchennia kulturno-profesiinoho rivnia uchyteliv v Ukraini na pochatku KhKh stolittia. *Kraieznavstvo*, 3, 103–106.
- Yevdokymenko, V. K. (1996). *Rehionalna polityka rozvytku turyzmu*. Prut.
- Zinchenko, V. A. (2002). *From the history of national youth tourism in Ukraine*. Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine: Special issue for the IV Congress of Trade Unions of Ukraine. *Scientific and Practical Journal*, 36(5), 200–209.
- Zinchenko, V. A. (2002). *International youth tourism in Ukraine (1970s–1980s)*. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.
- Zinchenko, V. A. (2004). *Youth tourism in the Ukrainian SSR in the 1970s–1980s (based on the activities of “Suputnyk”)*. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.
- Zinchenko, V. A. (2003). *Problems of domestic youth tourism in Ukraine in the 1970s–1980s (Based on the activities of BMMT “Suputnyk” of the Central Committee of LKSMU)*. *History of Ukraine: Little-known names, events, facts: Collection of scientific works*, 20(1), 58–78.
- Zinchenko, V. A. (2023). Osnovni tendentsii rozvytku turyzmu v Ukraini z naidavnishykh chasiv do kintsia 80-kh rokiv XX stolittia. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo lnhvistychnoho universytetu. Serii: Istorii, ekonomika, filosofia*, 28, 40–59.
- Zinchenko, V. & Kyrchata, D. (2024). Ukraintsi v Chekhii : realnyi dosvid ta praktyka. U *Zakordonne ukrainstvo: vid doslidzhennia istorii do prohnozu rozvytku: materialy mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii* (s. 42–44). TOV “Heoprynt”.

- Piskova, E. M. & Fedorova, L. D. (2001). Muzeina sprava v Ukraini: istoriia, tradytsii, problemy suchasnoho rozvytku. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 17, 3–9.
- Polovyn, S. I. (1994). *Development of tourist and local history studies in Ukraine (1960s – first half of the 1980s)*. Taras Shevchenko National University of Kyiv.
- Popovych, S. I. (1997). Sotsialno-ekonomichni peredumovy rozvytku turyzmu v Ukraini ta rozshyrennia yoho infrastruktury v 60-kh – pershii polovyni 80-kh rr. (na prykladi systemy profspilkovoho turyzmu). *Z istorii vitchyznianoho turyzmu: Zb. nauk. statei. Typohrafiia FPU*.
- Sokol, T. H. (1998). *Characteristics of the structure of the tourism sector in the USSR in the 1970s–1980s*. In *Tourist and Local History Research: Materials of the 3rd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “Tourism in Ukraine: Economy and Culture”* (Svitiaz, September 9–10, 1998), 1, 230–250. Ukrainian Research Institute of Tourism; MCF “Trading”.
- Tronko, P. T. (1988). *Historical and cultural values and modernity*. Naukova Dumka.
- Ustymenko, L. M. (2001). *Realizatsiia kulturno-prosvitnoho potentsialu turyzmu v orhanizatsii dozvillia molodi. dys... kand. ped. nauk: 13.00.06*. Kyivskiy natsionalnyi universytet kultury i mystetstv.
- Fedorchenko, V. K. & Diorova, T. A. (2002). *History of tourism in Ukraine: Textbook*. Vyshcha Shkola.
- Fedorchenko, V. K. Lyubimtsev, O. O. & Babarytska, V. K. (1994). *Organization of tourism in Ukraine and abroad: educational-methodical manual*. Taras Shevchenko National University of Kyiv; KITEP.